

Kemal Karpat Neden Göz Ardı Edildi? Modernleşmeye Dair Farklı Bir Bakış*

Lütfi Sunar**

15 Şubat 1925¹'te Romanya Dobruca'da doğan Kemal Haşim Karpat 1942 yılında Üniversite eğitimi almak üzere Türkiye'ye hicret etmiştir. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun olduktan sonra 1948 yılında lisansüstü çalışmalar yapmak üzere ABD'ye giden Karpat, Washington Üniversitesi'nde yüksek lisans ve New York Üniversitelerinde doktora yaptı. 1950'lerin sonundan 1970'lere kadar çeşitli üniversitelerde ders veren Karpat'ın ana akademik evi Wisconsin Üniversitesi olmuştur. 1970 yılında burada Ortadoğu Çalışmaları Bölümünü kurdu ve 1988'e kadar başkanlığını yürüttü. 1989-1995 yılları arasında yine Wisconsin Üniversitesi Orta Asya Çalışmaları Programının bölüm başkanlığı görevinde bulundu. Ülkemizde de çeşitli zamanlarda Ankara Üniversitesi, ODTÜ, Bilkent ve Şehir gibi farklı üniversitelerde bulundu ve dersler verdi. Karpat, ayrıca *International Journal of Turkish Studies*, *Central Asian Survey* ve *Journal of Muslim Minority Affairs* gibi dergilerin editörlüğünü yaptı. TDV İslâm Ansiklopedisi'ne önemli konularda maddeler yazdı. ABD'de Türk Araştırmaları Derneği'nin ve Orta Asya Çalışmaları Derneği'nin kuruculuğunu ve başkanlığını yaptı. Türk Tarih Kurumu onur üyeliği, Romanya bağımsızlık madalyası, Rusya

* Bu yazının bazı kısımları daha önce toplumsal değişme bağlamında yayımlanmış Türkiye'de Sosyal Bilimlerde Toplumsal Değişim başlıklı yazıda yer almıştır (Bk. Sunar, 2014a).

** Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi Sosyoloji Bölümü.

1 Kendisi tarafından doğrulanan kimi rivayetlere göre 1923'te doğmuştur (Durukan, 2014b, s. 7).

Kazan Bilimler Akademisi Onursal Üyeliği, Wisconsin Üniversitesi Hilldale Ödülü, Türk Bilimler Akademisi Ödülü, TBMM Onur Ödülü ve Cumhurbaşkanlığı Kültür ve Sanat Büyük Ödülü sahibidir. Cumhuriyet tarihine bizzat tanıklık etmiş olan Karpat verimli bir akademik yaşama sahiptir ve tarihçi kimliğinin yanı sıra siyasal ve sosyal bilim alanlarında yaptığı çalışmalarla da bilinmektedir. Ancak onun bu üretkenliğine ve aktifliğine nispeten Türkiye’de tarihçiler tarafından yeterince değerlendirilmediği ve sosyal bilimciler tarafından da takip edilmediği görülmektedir.

Bu yazıda Karpat’ın tarihçiliği teknik bir yaklaşımdan ziyade onun Osmanlı toplum modeli ve modernleşme çerçevesinde geliştirdiği teoriler bağlamında değerlendirilecektir. Kanaatimce Karpat’ı başkalarından ayıran ve onu kendisine özgü kılan en önemli boyut tarihi, sosyal gelişmeleri analizinin merkezine alan bir perspektifle incelemesidir. Böylece toplumsal grupları da bir aktör olarak görmekte ve modernleşmenin farklı bir okumasını sunmaktadır. Bunun neticesinde Karpat, toplumsal yapı analizlerinde ihtiyaç duyulan tarihsel çerçeveyi oluşturmaya çabalamaktadır. Dolayısıyla bu yazıda onun sosyal bilimciliği özellikle Osmanlı toplumsal yapısına ve modernleşmesine dair analizleri çerçevesinde ele alınmaktadır.

Kemal Karpat Neden Göz Ardı Edildi?

Yukarıda kısaca anlatıldığı gibi Karpat’ın uzun ve verimli akademik yaşamı ve kaleme aldığı eserleri dikkate alındığında onun Türkiye’de sosyal bilimlerde ve özellikle tarih çalışmalarında izlerini takip edebilmek çok güçtür. Karpat için bir armağan kitap hazırlayan öğrencisi Kaan Durukan (2014c) bu duruma anlam veremediğini dile getirir. Ancak bu armağan kitapta da Karpat’ın tarihçiliği ve sosyal bilimciliği ile ilgili bir değerlendirme yazısı yer almaz. Bunun yerine Durukan (Durukan, 2014a) tarafından kaleme alınan eserlerini tanıtan kısa bir yazıya yer verilir. Bu kısa yazı Karpat’ın yayım macerasını özetleyerek kıymetli bir katkı yapmakla birlikte onun temel yaklaşımlarının bir değerlendirmesini içermez. Türkiye’de Karpat hakkında yazılmış tek bir tez bulunmaktadır (Bkz. Toygar, 2013). Karpat’ın eserleri ve düşünceleri ile ilgili müstakil akademik araştırma ve yazı neredeyse yoktur. Sınırlı sayıdaki eserler arasında Fahri Yetim’in (2017) “Osmanlı Modernleşme Tarihçisi Kemal Karpat” isimli makalesi ve Nurgün Oktik’in (2008) daha ziyade biyo-bibliografik metni sayılabilir. Öte yandan eserleri ile ilgili olarak daha ziyade İngilizce dergilerde tanıtım metinlerine rastlamak mümkündür. Karpat gibi velud bir isim Türkiye’de bu kadar az ilgi görmüş olması şaşırtıcıdır. Bunda etkili olan unsurları şu şekilde sıralayabiliriz.

(i) Karpat’ın uzun bir zaman yurt dışında görece yalıtık bir akademik

yaşam sürmesi şüphesiz akademik üretkenlik açısından kendisine iyi bir ortam sağlasa da tezlerinin Türkiye’de bilinmesi ve tartışılması bakımından bir zaaf oluşturmuştur. Öte yandan Karpat’ın çalışmaları son yıllarda bir külliyat olarak derli toplu bir biçimde yayımlansa da ana eserlerinin önemli bir kısmı yayımından çok sonra Türkçeye aktarılmıştır. Bu da onun tanınması açısından bir problem oluşturmaktadır.

- (ii) Karpat, Türkiye’deki ana akım sosyal bilim ve ana akım tarihçiliğin uzağında kalmıştır. Özellikle belge tarihçiliğinin yaygın olduğu zamanlarda Karpat çoğunlukla daha sonra popüler ve yaygın hale gelecek olan sosyal tarih perspektifini çalışmalarına dâhil etmiştir. Aslında Türkiye’de tarihçilerin halen mesafeli durdukları sosyal problemleri çözümleme ve aşağıdan bir bakışla tarihi yeniden yazma işini Karpat çok erken bir dönemde denemiştir. Onun tarihçilik nosyonunu zorlayan gecekondular araştırması gibi çalışmaları, bir tarihçi bakışı ile tarihsel bir bilgi birikimini de dikkate alarak güncel sosyal meselelerle ilgili bir analiz yapmanın başarılı örnekleridir. Ancak Türkiye’deki hakim tarihçilik anlayışı bu tür çalışmaları tarihçilikten kopma olarak görmüştür. Türkiye’de disiplinlerin birbiri ile aşılmaz duvarlar ördüğü bir ortamda bu tür aşma girişimlerinin halen çok olumlu karşılanmadığı dikkate alınırse Karpat’ın çalışmalarının neden dikkat çekmediği anlaşılabilir. Sosyologların bile tarihçilere özendiği bir dönemde Karpat sahada sosyal araştırma yapmaktadır.
- (iii) Karpat, Türkiye’de 1980’lerden sonra yaygınlaşacak olan Osmanlı ile cumhuriyet arasında süreklilik olduğu tezlerini ve 1990’larda yaygınlaşacak olan Kemalizm eleştirilerini daha erken bir dönemde yapmıştır. Ama ilginç bir biçimde onun bu görüşleri daha sonra ortaya çıkan ve yaygınlaşan tavırların bir öncüsü olarak görülmemiştir. Bunda yukarıda zikredilen neden kadar aşağıda belirtilen ideolojik uzaklaşmaların da etkisi olduğu söylenebilir.
- (iv) Karpat, Türk akademisine egemen olan siyasal fikirlerin eleştirisini erken denebilecek bir dönemde yaptığı için göz ardı edilmiştir. 1960’larda Türkiye’de sosyal bilim çalışmalarına Kemalist modernleşmeci ve ilerlemeci sol bir bakış egemenken Karpat bu iki bakışın da eleştirisini yapmış ve bu sebeple fiili olarak da dışlanmıştı. Aşağıda ele alınacağı üzere Karpat, modernleşmeyi salt bir demokratikleşme ve özgürleşme süreci olarak değil aynı zamanda eski toplumsal düzenin bozulduğu ve bir daha da eskisi gibi kurulamadığı bir merkezileşme ve otoriterleşme süreci olarak görmektedir. Dolayısıyla bu süreç bürokratik unsurların toplumu yukarıdan tanzim edici bir bakışla gördüğü bir düzen ortaya çıkarmıştır. Onun eleştirisini ürettiği bu düzen aynı zamanda

akademide yaygın bir bakıştır ve dönemin akademik eliti bu sebeple ona mesafeli durmuştur. Bu da Karpat'ın okunup değerlendirilmesine set oluşturmuştur.

- (v) Eserlerinin Türkçede yayımlanma biçimi de onun fikirlerine erişimi ve teorilerinin yayılımını etkilemiştir. Karpat'ın pek çok çalışması çok uzunca bir zaman sadece İngilizce olarak kalmıştır. Ancak bazı eserleri yayımlanmasının üzerinden çok uzun bir zaman geçtikten sonra – yani güncellikleri ve bağlamları bir miktar eskidikten sonra– Türkçede yayımlanmıştır. Karpat'ın eserlerinin bir külliyat olarak basımı henüz yeni gerçekleşmektedir. Mesela kendisinden önceki kuşaktan Sabri F. Ülgener, İdris Küçükömer, Halil İnalçık ve kendi kuşağından Mübeccel Kıray ve Şerif Mardin gibi isimlerin eserlerinin bir külliyat olarak yayımı Karpatinkilerden önce gerçekleşmiştir. Öte yandan yayıncı tercihleri de Karpat'ın eserlerinin yayılımını etkilemektedir. Karpat'ın eserlerinin ilk çevirileri –sayıca az da olsa– bilinen sosyal bilim yayıncıları tarafından yapılsa da eserleri bir külliyat olarak daha çok popüler kitaplar basan bir yayınevi tarafından basılmıştır. Onun fikirlerinin bundan ötürü genel ilginin uzağında kaldığı düşünülebilir.

Burada dile getirilen bütün bu etkenler Karpat'ın teorilerinin yeterince tartışılmamasına sebep olmuş görünmektedir. Eğer bu tezler daha fazla gündeme gelip tartışılırdı, onlardaki boşluklar daha fazla görülebilecek ve muhtemelen izlenebilir bir bakış açısı ortaya çıkmış olacaktı.

Karpat'ın Temel Çalışmaları ve Alımlanışı

Yukarıda dile getirildiği gibi Karpat belirli bir alanda uzmanlaşmış ve o alanın dışına çıkmayan klasik bir tarihçi değildir. Zaman zaman interdicipliner çalışmaları da içeren geniş bir spektrumda yazı hayatına devam etmiştir. Yazı alanındaki bu genişleme aynı zamanda onun sadece geçmişle ilgilenen bir tarihçi olarak kalmamasını ve güncel toplumsal ve siyasal meselelerle ilgilenmesini de içermektedir. Bu bağlamda yine de Karpat'ın akademik yaşamını çerçevesinde ördüğü temel alanların olduğu söylenebilir.

Karpat'ın ilk ve en eskimez ilgi alanı Türk siyasal tarihidir. Aynı zamanda New York Üniversitesinde savunduğu *The Transition of Turkey's Political Regime to a Multi-Party System* (1957) doktora tezinin genişletilerek kitaplaştırılmış hali olan *Turkey's Politics: the Transition to a Multi-Party System* (1959) isimli çalışması muhtemelen Karpat'ın en fazla etkili olmuş çalışmasıdır. Bu eser, yayımından kısa bir süre sonra *Türk Demokrasi Tarihi: Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller* (1967) ismiyle tercüme edilmiştir. Kitap İngilizce'de Türkiye siyaseti ile ilgili esas kaynaklardan birisi olmasına

ragmen Türkçe'deki ikinci baskısı için 1996 yılına kadar beklemesi gerekmiştir. Bu çalışmada Karpat modern Türkiye'de demokratikleşmenin Osmanlı modernleşmesi ile olan ilişkisini göstermeye de özel bir önem vermektedir. Karpat (2010, s. 151), bu çalışmayı yapmaya 1946 seçimlerindeki demokrasi sorunlarını gözlemlediği zamanlarda karar verdiğini belirtir. Başka bir röportajında ise tezini yazarken modernleşme kuramlarının demokratikleşme yaklaşımlarının kendisi üzerinde önemli bir etkisi olduğunu belirtmektedir. Karpat'ın sıklıkla dile getirdiği üzere demokratikliği kendisine bir kimlik olarak benimsemiştir.

Karpat (2001; Türkçesi için bk. 2009), *The Politicization of Islam* ile yeniden siyasi tarihe geri dönmüştür. Bu devasa eserinde özellikle Abdülhamid dönemi ve siyaseti ile ilgili yaygın anlayışı ciddi bir biçimde sorgulamaktadır. Ancak Karpat'ın ilgisi sadece Osmanlı ile sınırlı değildir. Karpat uzunca bir süre farklı Müslüman toplumlarda 19. yüzyılın ortasından 20. yüzyılın sonlarına değin İslami temalar etrafında ortaya çıkan siyasi düşünce ve hareketleri ele alan çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmalarının bir kısmını İslam'ın Siyasallaşması'nda kullansa da önemli bir kısmı makale olarak kalmıştır.

Karpat'ın en önemli çalışma alanı ve akademik yaşamının merkezinde yer alan konu Osmanlı modernleşmesidir. Bunu kendisi şöyle anlatmaktadır: “Benim ana alanım: Osmanlı Devleti'nin değişmesi ve yeni bir topluluk yaratarak, bugünkü Türkiye'nin meydana çıkmasına yol açması meselesidir” (Karpat, 2010, s. 394). Bu çerçevede özellikle Osmanlı toplum yapısı ve bu yapıdaki değişimleri sistematik bir biçimde araştırmış ve titizlikle yeni bir bakış açısı oluşturmaya çabalamıştır. Karpat konuya yöneliminin sebebini İstanbul'a geldiği zamanlarda çok baskın bir şekilde anlatılan Türk tarih tezlerine olan eleştirisi ile temellendirmektedir. Cumhuriyetin erken döneminde “resmi tarihte Osmanlıyla Cumhuriyet tarihinin birbirinden tamamıyla kopmuş olarak sunulması” ona “çok yapay” gelmektedir. Dolayısıyla yazılarının ve çalışmalarının “büyük bir kısmı, bu bağlantıyı kurmakla geçmiştir.” (Kemal H Karpat, 2010, s. 135). İstanbul'da gündelik hayatı Osmanlı'dan kalma pek çok eser arasında geçmektedir. Ancak bu eserlere Türk eserleri diye sahip çıkılırken onları yapanların reddedilmesi Karpat'a garip gelmiştir. Onun bu hassasiyeti aslında kendisini Türkiye'ye bağlayan bağlarla alakalıdır. Zira eğer modern Türkiye'nin Osmanlı ile bağı koparsa kendisinin de Türkiye ile bağı kopmaktadır. Karpat'ın Osmanlı modernleşmesine dair bakışını en özlü biçimde anlatan eseri Princeton Üniversitesi Yayınları için hazırlanan ama aslı yayımlanmamış olan *Osmanlı Modernleşmesi* isimli eseridir. Karpat (2008) burada Osmanlı sosyal yapısı, devlet geleneği, sanatı, hukuk sistemi ve kültürünün bir çerçevesini çizerek modernleşmenin arka planını sunmuştur. Aşağıda sık sık göndermede

bulunacağımız bu eserde Karpat, modernleşmeye öncülük ve eşlik eden sosyo-ekonomik değişimleri resmetmeye özel bir önem verir ve böylece modernleşme ile Osmanlı yenileşme düşüncesi arasındaki bağlantıyı tesis eder. Karpat konu ile ilgili onlarca makale yayımlamıştır. Bu çerçevede özellikle Osmanlı toplum yapısı ve bu yapıdaki değişimleri ve bunların uzun vadeli etkilerini sistematik bir biçimde araştırmış ve titizlikle yeni bir bakış açısı oluşturmaya çabalamıştır. Bu makaleler ilerleyen yıllarda Brill yayınları tarafından iki cilt olarak (birinci cildi Osmanlı siyasi-toplumsal yapısı, ikinci cildi de modern Türkiye'nin siyasi-toplumsal yapısı ile ilgili olanları içerir) yayımlanmıştır (Bk. Kemal H Karpat, 2002; K. Karpat, 2004).

Güncel sosyal meseleler de Karpat'ın önemli bir ilgi alanıdır. Muhtemelen kendisinin de içinde yer aldığı modernleşme kuramlarının saha yönelimli çalışma sistematığının de etkisi ile Karpat şehirleşme ve göç üzerine tarihsel veriyle zenginleştirdiği ampirik çalışmalar yapmıştır. Özellikle nüfus, göç ve şehirleşme üzerine yazdıkları ile Türkiye'nin mevcut toplumsal yapısına dair kapsamlı bir perspektif oluşturan Karpat, çalışmalarında Osmanlı coğrafyasında göçün uzun vadeli etkilerini sıklıkla işlemektedir. Bu eserlerinde ve kaleme aldığı pek çok makalede Karpat, kurumsal değişim, göç, nüfus ve tabakalaşma gibi etkenler etrafında, modernleşmeye dair geliştirilmiş tek boyutlu ve yalınkat bakışları sorgulamaktadır. Ona göre Osmanlı coğrafyasını şekillendiren göçler aynı zamanda Cumhuriyet Türkiye'sinde şehirleri ve toplumsal yaşamı ciddi bir biçimde etkilemeye devam etmiştir. Karpat'ın belirttiği gibi 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan göç hareketleri gittikçe Osmanlı toplumunu bir Türk toplumuna dönüştürmüştür ve nihayetinde süreç tamamlandığında bir ulus devlet olarak Türkiye Cumhuriyeti ortaya çıkmıştır (Kemal H Karpat, 2013b, s. 70). Aynı şey Osmanlı bakiyesi diğer toplumlar için de geçerlidir. Aslında Karpat'ın bu konuya çok yakın ilgi duymasının onun biyografisi ile yakın bir ilişkisi mevcuttur. Dağı Delen Irmak isimli nehir söyleşi kitabında Romanya, Türkiye ve ABD arasında geçen kendi göçmen kimliğine sık göndermeler yapmaktadır.

Öte yandan 1950'lerde başlayan köyden kente göçler de aslında modern Türkiye'nin sosyal yapısının şekillenmesinde en etkili unsurlardan birisi olmuştur. Karpat'ın göç ve kentleşme ile ilgili çalışmalarının kesişme kümesini Gecekondu sorunu ile ilgili yaptığı çalışmalar teşkil eder. *Türkiye'de Toplumsal Dönüşüm: Kırsal Göç, Gecekondu ve Kentleşme* adlı eserinde Karpat (2003b) özellikle gecekondu olgusuna eğilir. 1970'lerin başında bir grup öğrencisinin yardımı ile yürüttüğü bir saha araştırmasının neticesinde 1976 yılında yayımlanan *The Gecekondu: Rural Migration and Urbanization* isimli eserinde Karpat (1976) gecekonduların batılı manada şehirlerin ortaya çıkışını yavaşlatarak ve modern kent yaşamını sekteye

uğratarak modernleşme önünde bir engel olduğu yönündeki hakim görüşe karşı çıkmaktadır. Ruşen Keleş (1978) bu çalışma ile ilgili kaleme aldığı bir değerlendirme yazısında çalışmada çeşitli genellemeler olsa da bu eserin en kıymetli yanının "gecekondu yerleşimlerinin çağdaş gelişimi konusunda etkileyici bir veri [sunması] ve olgunun sosyal, psikolojik ve politik yönlerini ele almak için gerçek bir çaba [harcaması]" olduğunu dile getirmektedir. Gecekondu olgusunu farklı boyutlardan ele alan Karpat, burada bir toplumsal değişim talebi ve modernleşme arayışı keşfetmektedir. Ona göre göç Osmanlı'nın kurulduğu günden itibaren toplumsal yapıda değişimin en önemli unsurudur ve bu unsur işlemeye devam etmektedir. Gecekondulaşmayı köylülerin şehri işgali olarak değil de yaşanan iktisadi ve siyasi süreçlerin bir neticesi olarak ele alan Karpat, çözüm önerisi olarak da daha kapsamlı ve planlı bir kalkınma ve sağlıklı bir kentsel büyümeyi önermektedir. Bu çerçevede onun göç ve gecekondulaşmaya dair yaptığı sosyal analiz içeriğinden ziyade perspektifi ile toplumsal değişimin ele alınmasında yol gösterici bir mahiyettedir.

Göç konusuna olan ilgisi Karpat'ı doğal olarak nüfus ile ilgili meselelerle daha yakından ilgilenmeye yöneltmiştir. Özellikle tarihsel verilerden üretilen analizler çerçevesinde Karpat Osmanlı-Türk toplum yapısının oluşumunda demografik hareketliliğin rolünü ısrarcı bir biçimde vurgulamaya devam etmiştir. Demografi ile ilgili araştırmaları onu uzunca bir süre uluslararası akademide aranan bir isme dönüştürmüştür. *Osmanlı Nüfusu (1830-1914): Demografik ve Sosyal Özellikleri* isimli çalışması Karpat'ın en çok okunan ve referans verilen eserleri arasında yer almaktadır. Karpat (2010a), burada ondokuzuncu yüzyıl boyunca ve yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde eski Osmanlı coğrafyasındaki yoğun nüfus hareketlerini incelemektedir. Karpat'ın günümüz Balkanlar, Kafkaslar ve Ortadoğu toplumlarını anlamak için bir ön şart olarak gördüğü nüfus hareketleri gerçekten de toplumsal yapılarda esaslı değişimler meydana getirmiştir. Günümüzde göçün Türkiye'deki toplumsal değişimdeki işlevi tartışılmaz bir biçimde kabul edilmektedir. Tarihsel boyuttan ampirik veriler ışığında konuya eğilen Karpat, nüfusun niceliksel ve niteliksel değişimlerini Türkiye toplumsal yapısını anlamak açısından gündeme getirmektedir. Buna göre Kafkaslar, Balkanlar ve Orta Doğu'dan yoğun bir göç neticesinde şekillenmiş günümüz Türkiye toplumu kendine has bir hareketlilik kazanmıştır. Akabinde Türkiye içindeki toplumsal hareketliliğe de eğilen Karpat demografik gelişmelerin ciddi bir biçimde toplumsal değişimi sağlayan unsur olarak ele alınması gerektiğini göstermektedir.

Bir diğer alan ise biraz da biyografik yönelimlerin desteklemesi ile ortaya çıkmış olan Balkanlar, Ortadoğu ve Orta Asya ile ilgili araştırmalardır. Buralarla ilgili çalışmalarında Karpat özellikle Osmanlı mirası, milliyetçilik

ve ulus devletlerin oluşumu meselesine odaklanmaktadır. Karpat (2004) *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk* isimli kitapta bir araya getirilen çalışmalarında özellikle 93 Harbinin kaybı ve imzalanan Berlin Antlaşması ile Osmanlı'nın çok-uluslu ve çok-kültürlü yapısının ortadan kalkmasını ve gittikçe tek din, dil ve etnik köken etrafında şekillenen ulus-devletlerin ortaya çıkmasını ele alır. Bu homojenleşme aynı zamanda büyük göçlerle şekillenmiştir. Türk-Müslüman unsurların göçü Türk milliyetçiliğinin de uzun vadeli yakıtı olmuştur. Bu göçler sadece etnik yapıyı değil aynı zamanda sosyo-ekonomik yapıları da etkilemiştir. Müslüman toprak sahiplerinin göç etmesi ile birlikte bu topraklar ulusal burjuva sınıfının oluşumuna temel teşkil edecek bir biçimde mülkleştirilmiştir. Böylece aslında Osmanlı toplumunun temel unsuru olan toprak sistemi yeni bir biçim alarak milli burjuvazinin ve ulus devletin şekillenmesinin temeli haline gelmiştir.

Karpat (1973) klasik Osmanlı toplum yapısının farklılaşması ile milliyetçiliğin yükselişi arasındaki ilişkiyi *An Inquiry into the Social Foundations of Nationalism in the Ottoman State: From Social Estates to Classes, from Milletts to Nations* isimli çalışmasında daha derinlikli bir biçimde ele almaktadır². Burada özellikle onun sık sık vurguladığı üzere Osmanlı tabakalaşma modelinin 18. yüzyıl boyunca değişimi ile farklılaşan toplumsal yapıda ortaya çıkan bozulmalar ve siyasi sorunlara karşı bir arada tutucu bir etken olarak ulusçuluğun ortaya çıkışını ele almaktadır. Sosyal yapının değişimi ile siyasal modelin değişimi arasındaki geçişliliği ustalıkla bir biçimde gösteren bu yazı, milliyetçiliğin sadece bir duygu değişimi değil aslında aynı zamanda sosyo-ekonomik temellerden doğan bir netice olduğunu vurgulaması bakımından önemlidir. Karpat akademik yaşamı boyunca Osmanlı bakıyesi coğrafyada milletlerin oluşumu ve milliyetçiliğin doğuşu ile ilgili çok sayıda özgün çalışma yapmıştır. *Ortadoğu'da Millet, Milliyet ve Milliyetçilik* isimli kitapta derlenen bu çalışmaların en önemli özelliği Karpat'ın bu esere yazdığı önsözde vurguladığı gibi din ile milliyetçilik arasındaki etkileşimi vurgulamasıdır. Gerçekten de Karpat'ın (Kemal H Karpat, 2013a, s. 10) not ettiği gibi bu ilişkinin çözümlenmesi hep bir sekülerleşme süreci gibi algılanan uluslaşma sürecinin aslında bir taraftan da dinin toplumsal yapıdaki uzun soluklu, derinlikli ve kurucu rolünü de bünyesinde taşımasıdır.

Yukarıda belirtildiği gibi Karpat klasik bir tarihçi gibi sadece tarihle ilgilenmemiş aynı zamanda güncel sosyal meseleleri de yakından takip etmiştir. Özellikle kendisinin belirttiği gibi gözlemcilikten katılımcılığa geçtiği (yani Türkiye'de bulunduğu zamanlarda) daha sık olmakla birlikte çoğunlukla da içinde bulunduğu Anglo-Sakson akademik dünyayı Türkiye'de yaşanan siyasal gelişmelerle ilgili olarak bilgilendirmek üzere zaman zaman özellikle

analizler yapmayı da sürdürmüştür. Sendikalarla ilgili olarak hazırladığı ve 1950'lerin başında Türkçe olarak yayımlanan yüksek lisans tezinden başlayarak Karpat özellikle demokratikleşme problemi etrafında eleştirel katkılar yapmıştır. Kaan Durukan'ın (2014a, s. 378) belirttiği gibi "1960'larda genç Kemal Karpat, Türkiye'nin temel sosyo-ekonomik ve politik sorunlarının kamusal tartışmasında yer almaya istekliydi; ancak dönemin son derece ideolojik atmosferinde Doğan ve Hamdi Avcıoğlu kardeşlerin *Yön*'ünde veya Aydın Yalçın'ın *Forum*'unda yer alan yazıları pek yankı bulmadı." Herhalde bunda Karpat'ın siyasal konumlanışındaki naiflik de etkili olmuştur. 1940'ların sonunda ve 1950'lerin başında sosyalizme ilgi duymaktadır ama bu ilgi hiçbir zaman onu sosyalist yapmaya yetmez; 1950'lerde Demokrat Parti'nin iktidara gelişini demokrasinin gelişimi açısından değerli görür ama Menderes'in şahsileşen otoritesini eleştirmekten geri kalmaz; 1960'lardan itibaren tüm suların sola aktığı bir ortamda Türk solunun toplum ve siyaset tasavvurunu eleştirir ama bu eleştirileri hiçbir zaman onu popüler yapacak bir komünizm karşıtlığına götürmez. Dolayısıyla siyasi konumlanışındaki bu naiflik (dönemin modası gereği Türkiye'de çatışan tarafların herhangi birini partizanca desteklememesi) yazdıklarının etkisiz olmasına neden olmuş olabilir. Herhalde bu yankısızlığın da etkisiyle (biraz da ODTÜ'nün kuruluş sürecinde kendisine oynanan ayak oyunları neticesinde çok istemesine rağmen Türkiye'de kalamaması sebebiyle) olsa gerek yazın hayatını artık dışardan bir gözlemci olarak devam etmeye karar vermiştir (Kemal H Karpat, 2010, ss. 270-273). Ancak onun sola karşı mesafeli ve eleştirel duruşu onu Türkiye'de 1960'lardan itibaren akademide yaygın olan politik tavrın dışında konumlanmasına etki etmiştir. Bu konumlanış Karpat'ın uzun vadede alınmasında önemli neticeler doğurması bakımından da önemlidir.

Elbette Kemal Karpat gibi çok çeşitli alanlarda araştırmalar yapmış, sayısız yazılar yazmış velud bir ismin çalışmalarını anlatmak için bu sınırlı yazı yetmeyecektir. Sadece, onun temel ilgi alanlarının bir tasnifi çerçevesinde bir özetleme ve kısa bir değerlendirme yapabildik. Burada ele alınan temalar dışında da çok sayıda araştırması mevcuttur. Ancak son bir not olarak şunu belirtmek gerekir: Onun çalışmalarında zaman zaman bir-biri ile ilişkisiz gibi görünen alanlar aslında derinden birbirine bağlıdır ve meseleler ele alınırken sürekli bu konular arasındaki geçişkenlikler gözlemlenmektedir. Bu temaları dikine kesen ve çalışmaları arasındaki geçişkenliği sağlayan ana tema (çalışmalarının derindeki temel konusu) Osmanlı toplum modeline dair sorulardır. Karpat her bir çalışmasında Osmanlı toplum modelinin klasik döneminden modern döneme geçerken geçirdiği değişimin bir başka boyutunu ele almıştır. Yazının bundan sonraki kısmında bu ana mesele etrafında onun Osmanlı toplum modelinin değişik boyutları değerlendirilecektir.

2 Karpat'ın bu önemli incelemesi konu ile ilgili diğer çalışmaları ile birlikte Osmanlı'da Milliyetçiliğin Toplumsal Temelleri isimli kitap içinde Türkçeye kazandırılmıştır (Bk. Kemal H Karpat, 2017).

Osmanlı Toplum Modeline Dair Tartışmalar: Durağanlık Varsayımı veya İhmal Edilen Hareketlilik

Osmanlı toplum modeline dair tartışmalar Türkiye'de 1960'lardan itibaren çok canlı bir konudur. Meselenin özellikle modernleşmenin seyri çerçevesinde ele alındığı görülmektedir. Zira Osmanlı toplum yapısının biçimi modernleşmenin nasıl ele alınacağını da bir ölçüde etkilemektedir. Tartışmaya katılanların listesi etkileyicidir. Erken dönemlerde Halil İnalçık, Stefanos Yerasimos, İsmail Cem, Yalçın Küçük, Mustafa Akdağ, Şerif Mardin, Kemal Karpat, İdris Küçükömer meseleyi gündeme taşıyanlar arasında yer alırlar. Onlardan sonraki siyaset bilimci, toplum bilimci kuşağından Metin Heper, Çağlar Keyder, İlkey Sunar gibi isimler de konuya önemli katkılar sunmuşlardır. Bu isimlerin bir kısmı Osmanlı toplumsal modelini Marksist yaklaşım çerçevesinde ele alırken Karpat'ın da aralarında bulunduğu diğer bir kısım ise Weberyen patrimonyalizm çerçevesinde açıklamaya çalışmakta ve bu minvalde modernleşme döneminin merkezîliğinin ve günümüz devlet merkezli siyasal sistemin kökenlerini eskilerde bulmaktadır.

Osmanlı toplum yapısına dair bilinen ve yaygınlaşan görüş Şerif Mardin'in merkez-çevre analizidir (Mardin, 1973). Mardin, modernleşme sürecini Weberyen patrimonyalizm yaklaşımı çerçevesinde Osmanlı'da ve dolayısıyla Türkiye'de sivil toplumun gelişmemesi çerçevesinde analiz etmiştir. Mardin, modern aydınlanmacı ve klasik siyasal teorideki sivil toplum açıklamalarından hareketle Batı'da sosyal güçler arasında yaşanan çatışmaların çeşitli uzlaşmalar ile neticelendiğini belirtir. Ancak ona göre Osmanlı'da merkez-çevre arasında bu tür bir geçişlilik yoktur (Mardin, 1973). Aristo'dan Weber'e kadar gelen klasik şark despotizmi tezlerine dayanan Mardin'e (2008, s. 115) göre, "ilk bakışta Osmanlı İmparatorluğu'nda optimum dengeye çok yaklaşmış bir "Doğu Despotizmi"nden söz edilebilir" (Mardin, 1983, s. 11). Mardin'in bir yanda yöneticilerin öte yanda da yönetilenlerin olduğu şeklindeki açıklamaları Türkiye'de devlet toplum ilişkilerini açıklamada 1990'lardan itibaren yaygın bir referans kaynağı olmuştur. Halbuki merkez-çevre perspektifi Karpat'ın (2015a, s. 283) belirttiği gibi "Amerika'da yayımlanan kitaplara dayanan ve Osmanlı'ya uygulanan bir kalıptır."³ Karpat, Mardin'in mahalle korkusunun bu çalışmaya yön veren temeli teşkil ettiğini vurgulamaktadır.

1960'lardan itibaren Osmanlı toplum modeli tartışmalarına özgün katkı yapanlardan biri de İdris Küçükömer'dir. *Düzenin Yabancılaşması* adlı çalışmasında, Türkiye'de sivil toplumun gelişmemesi nedenlerini soruşturan Küçükömer (1994a), buna gerekçe olarak sanayileşmenin ve burjuvalaşmanın yeterince gerçekleşmemesini göstermektedir. Buna göre Os-

manlı'da modernleşmenin laik-devletçi bürokratlar eliyle gerçekleşmesi toplumun baskılanmasına ve modernleşme yolunda katı merkezîyetçi bir anlayışın ortaya çıkmasına yol açmıştır. Böylece modernleşmeyi taşıyacak bir orta sınıf ortaya çıkmamıştır. Buradan bakıldığında Küçükömer (1994b) bir başka çalışmasında modernleşmenin bir türlü gerçekleşmemesini ve sivil toplumun gelişmemesini Osmanlı merkezîyetçiliğini sürdüren bürokrasiye bağlamaktadır. Küçükömer bu bakımdan durağan toplumsal yapıda değişmeyi sağlayacak bir girişimci kapitalist sınıfın ortaya çıkışını bizzat kendisini ilerici olarak sunan bürokrasinin engellediğini ve dolayısıyla batıcı bürokrasinin aslında statükoyu koruyan gerici bir grup olduğunu dile getirerek yaygın siyasal tasnifi ters-yüz etse de analiz çerçevesini Osmanlı toplum yapısının durağanlığı üzerine kurmak suretiyle mevcut teorik eğilimleri kuvvetlendirerek devam ettirmiştir. Zira onun Marksist yaklaşımdan Weberyen yaklaşıma kayması Osmanlı toplum modeline bakışta bir farklılık getirmemektedir.

Metin Heper (2010) de bu tezlere ciddi katkı yapan isimler arasındadır. Heper, *Türkiye'de Devlet Geleneği* adlı çalışmasında Avrupa feodalizmi ile karşılaştırmalı bir biçimde Osmanlı sosyo-iktisadi yapısını ele alır. Ona göre merkezî otorite, karşı güçlerce denetlenen Batılı feodal sisteme karşı Osmanlı patrimonyalizmi denetlenmeyen bir merkeze sahiptir. Böylece toplum, devlet aygıtının boyunduruğu altına girmiştir (Heper, 2010, s. 14). Bu sistem o kadar yerleşmiştir ki bir süre sonra toplumun devletten başka koruyacak bir şeyi kalmamıştır. Dolayısıyla ayaklanmalar olsa da bu en fazla yöneticileri değiştirmeye yöneliktir, sisteme asla yönelmez. Heper Osmanlı'daki adalet dairesi fikrini de temelde devletin korunması olarak yorumlar.

Aslında temelde şark despotizmi tezleri ve durağan toplum fikrine dayanarak gerçekleştirilen bu analizlerin geçerliliği tartışılabilir. Osmanlı iktisat ve toplum tarihi hakkında önemli çalışmalar yapan bir isim olan Halil İnalçık "Comments on "Sultanism": Max Weber's Typification of Ottoman Polity" isimli makalesinde Weberyen patrimonyalizm tezlerini eleştirmekte ve Osmanlı toplumu için *düzeltilmiş yeni bir patrimonyalizm modeli* önermektedir. İnalçık (1994, ss. 20-21), özellikle Weber'in şehirlere bütünüyle örgütlenmemiş, plansız ve devlete bağımlı sayan görüşünün yanlışlığını vurgular. Osmanlı şehirleri yaygın bir ticaret ve zanaat ağıyla sadece sultanın karargâhı olmaktan uzak kendi içinde bir üretim ve yönetim yapısına sahiptirler. İnalçık (1994, s. 21) ayrıca Osmanlı bürokrasisinin salt sultanın kulları olarak tasvir edilmesine de karşı çıkar. Ona göre Osmanlı bürokrasisi uzmanlaşmadan yoksun salt patrimonyal efendinin kulları olarak tasvir edilemez. Zira bu bürokratlar her zaman sorgusuz sualsiz sultana itaat etmemiş, aynı zamanda bazen kendi çıkardıkları *adaletname*,

nizamname ve fermanlar aracılığıyla şahsi uygulama ve keyfi tahsilatları kısıtlamaya çalışmışlardır.

İnalcık sultanların “çok karmaşık bir hesap sistemini işleten ve devletin gelir gider dengesini korumaya çalışan maliye bürokrasisini korumaya ve kollamaya mecbur” olduklarını belirtir. Ona göre Osmanlı’da bürokrasi sultanın en üst konumunu kendi idaresine ve düzenlemelerine temel olması için bilinçli olarak korumuştur. Hatta Osmanlı’da 18. yüzyıl sonrası görülen yenileşme çabalarının arkasında bürokrasi mevcuttur (İnalcık, 1994, ss. 21-23). Ancak patrimonyalizm tezlerinin en önemli iddiası Doğu’da devlet (saray) ile toplum arasında hiçbir ara kademenin olmayışıdır. Bu varsayım aydınlanma düşüncesinden itibaren kendisine geniş bir zemin bulmuş ve Osmanlı gibi doğu toplumlarının değerlendirilmesinde temel teşkil etmiştir. İnalcık özellikle sivil toplum tartışmaları çerçevesinde ciddi bir rolü olan bu varsayımın da ciddi hatalarla malül olduğunu belirtir. Ona göre Osmanlı’da toplumsal grupların hatırı sayılır bir özerkliği mevcuttur. Özellikle adet ve gelenekler ile bunun temel gözetleyicisi olan ulema Sultan’ın şahsi otorite ve düzenleme alanını şeriat ve gelenek adına kısıtlamaktadır. Sultan’ın karşısında konumlarını korumak isteyen diğer gruplar da zaman zaman ulemanın koruyuculuğuna sığınmaktadırlar. İnalcık (1994, ss. 16-21) kendi içerisinde özerkliğe sahip, birbiriyle bir denge ve uyum halinde loncalar, ulema ve bürokrasi gibi çeşitli toplumsal grupların varlığını sıralar. Nihayetinde İnalcık, Weber’in Asyalı despotik imparatorluklar teorisinden türeyen Doğu-Batı ayrımı şemasını indirgemeci bulmakta ve Osmanlı sisteminin kendine has taraflarının bu şemada gölgelendiğini dile getirmektedir (İnalcık, 1994, s. 25).

Görüldüğü üzere Osmanlı toplum yapısına dair bütün bu yaklaşımlar Osmanlı’da devlet ile toplumun birbirinden kopuk olduğu şeklindeki klasik şark despotizmi tezleri üzerine kuruludur. Dahası Batılı toplumsal yapı ve ilişkileri Osmanlı’da aramak gibi bir durumun sonucu olarak bir yokluklar sosyolojisi kurmuşlardır. Hâlbuki Osmanlı toplum modelinde, Batılı muadillerine benzemeyen başka bir siyasi düşünce ile yoğrulmuş bir devlet-toplum ilişkisi mevcuttur. Dolayısıyla bu modelin kendi özgünlüğü içinde ele alınması gerekmektedir. Karpata, bu anlamda klasik şark despotizmi tezlerinden bütünüyle kopamasa da Osmanlı toplum modelinin kendi içinde bir özgünlük, farklılık ve dinamizm taşıdığını fark ederek buna yönelik yeni açıklamalar geliştirme çabasında olmuştur. Bu doğrultuda onun özellikle tarihsel istatistiklere başvurarak Osmanlı’dan günümüze toplumsal yapı ve değişme üzerine ampirik analizlere dayalı olarak oluşturduğu külliyyat önemlidir.

Karpata göre Osmanlı’nın klasik toplumsal yapısındaki tabakalaşma, modernleşme dönemindeki toplumsal yapıyı belirleyen önemli bir etkidir.

Ona göre tabakalı zümre modeli ile millet sistemi Osmanlı toplumsal düzeninin iki temel kurumudur (Özellikle bakınız Kemal H Karpat, 2017, ss. 32-56)⁴. Osmanlı millet sistemi de kendi içinde bir tabakalaşma modeli olsa da Karpat “dini ve etnik sınırları aşan dört tabakalı (askerler, bürokratlar, zanaatkar ve tüccarlar ile reaya, yani üretici sınıflar) hiyerarşik [bir] toplumsal düzen” olduğunu dile getirir. (Kemal H. Karpat, 2008, ss. 12-13). Bu düzende her bir zümre bir işlev üstlenmiştir ve toplumsal yapı bir denge içerisinde varlığını devam ettirmektedir. Ancak Osmanlı klasik toplumsal tabakalaşması onyedinci yüzyılın başından itibaren bir değişim içerisine girmiştir. Bu dönemde ortaya çıkan yeni değişim güçleri ile birlikte üçüncü (tüccarlar ve zanaatkarlar) ve dördüncü (köylüler ve çobanlar) zümrenin sosyal işlevlerinde farklılaşmalar meydana gelmeye başlamıştır. Bu değişimle birlikte doğal olarak sosyal denge bozulmuş ve birinci (askeriye) ve ikinci (kalemiye/ilmiye) zümrenin sosyo-ekonomik temelleri de sarsılmıştır. Karpat’a göre sosyal yapıdaki bu bozulma neticesinde bir zümre olarak hükümetin tahsis ettiği ünvanlarla ayan ve toplum içinden sivrilip öne çıkan eşraf ortaya çıkmıştır. Orta sınıfın Müslüman kesimini teşkil eden bu iki zümre yenileşme sürecinin bürokratik merkezi tarafından sürekli zayıflatılmıştır. Ayanlar merkezdeki askeri bürokrasi ile girdikleri güç mücadelesini kaybetmişler, eşraf ise merkezi sivil bürokrasinin kontrol alanını daraltacağı korkusuyla sürekli denetim altında tutulmuştur. Karpat (2008, s. 31), bütün Osmanlı tarihinde Müslüman tüccar ya da zanaatkarların yüksek görevlere getirilmediğini belirtir. Aynı zamanda modernleşme ile başlayan merkezileşme, klasik Osmanlı toplum yapısında temelleri mevcut olan orta sınıfın aleyhine işlemiştir.

Karpata göre Klasik Osmanlı toplumsal yapısındaki zümreler onsekizinci yüzyıl boyunca ayan ile merkezi güçler arasında yaşanan gerilimler ve ondokuzuncu yüzyılda modernleşme sürecindeki merkezileşme girişimleri ile ciddi bir biçimde değişmiştir. Bu değişimler ekseninde merkezi yönetim bozulan toplumsal ve iktisadi dengeyi sağlamak üzere yeni bir Müslüman orta sınıf çıkarmaya yönelik politikalar takip etmiştir. Özellikle iktisadi siyasetin yönelimlerini bu doğrultuda ele alan Karpat’a göre orta sınıf oluşturma uğraşı, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e devreden en önemli gündemlerden biridir. Karpat’a göre Osmanlı yönetici eliti uzun vadede toplumsal dengeyi yeniden oluşturulabilmesi için güçlü bir orta sınıfın mevcudiyetinin önemini anlamıştır. Ancak merkezi yönetimin kendisini kurma biçimi ve modernleşmeci bürokrasinin güç tekeli arzusu çöküş sürecinin kaygıları

4 Karpat, Osmanlı toplum modelindeki değişimi kısaca sosyal tabakalardan sınıflara, milletlerden uluslara şeklinde özetlemektedir. Burada çevirisi verilen An Inquiry into the Social Foundations of Nationalism in the Ottoman State: from Social Estates to Classes, from Millets to Nations isimli çalışması sonraki eserlerinde sıklıkla rastlanan Osmanlı toplum yapısındaki zümrelere ilişkin analizin temelini oluşturmaktadır.

ile bir araya gelince rüşeym halindeki orta sınıfa karşı güvensizlik meydana çıkmıştır (Kemal H. Karpat, 2008, s. 31). Karpat ayanlığın ortadan kaldırılması ile birlikte kaçan müstakil bir orta sınıf oluşturma fırsatının bir daha aynı şekilde oluşmadığını dile getirmektedir (Karpat, 1972, s. 254). Ayanların bıraktığı boşluk güçlü bir iktisadi temele sahip olmasa da küçük tüccar ve esnaf tarafından doldurulmuştur (Karpat, 2008, s. 67). Bu sınıf Karpat'a göre, kapitalizme açılmayı engellese de 19. yüzyılda yaşanan toplumsal değişimlerde önemli roller oynamıştır. Dolayısıyla modernleşmenin ana hattı boyunca bağımsız bir orta sınıfın yerine devlete bağımlı bir orta sınıf ortaya çıkmıştır. Nihayetinde bu orta sınıf milliyetçi seküler bir karakter kazanarak modern Türkiye'yi kuran sosyo-politik zemini oluşturmuştur.

Görüldüğü üzere Karpat da Osmanlı toplum modeline dair analizini kayıp burjuvazi (orta sınıf) üzerine inşa etmektedir. Karpat başlangıçta modernleşme kuramlarına dayanarak gerçekleştirdiği açıklamalarını ilerleyen yıllarda revize etse de toplumsal değişimde orta sınıfa yaptığı vurgu kalmıştır. Ancak Karpat, Mardin'in aksine Osmanlı toplumunda bağımsız zümrelerin bulunduğunu ve bu zümrelerin toplumsal yapıda aktif bir biçimde etkili olduklarını düşünmektedir. Onun Osmanlı'da saray ve halk ayırımı aşan tabakalaşma modeli bu bakımdan önemlidir. Askerler, bürokratlar, zanaatkar ve tüccarlar ile reaya, yani üretici sınıflardan oluşan dört tabakada zaman içinde yaşanan değişimler toplumsal değişmeyi meydana getirmektedirler (Kemal H. Karpat, 2008, ss. 12-13). Bu zümrelerin yaşadığı değişimler klasik dönemde öngörülebilir iken, dolayısıyla istikrarlı bir toplumsal değişim söz konusuysa; onyedinci yüzyılda bu sistem sarsılmış ve özellikle üçüncü ve dördüncü zümre, yani tüccarlar ve zanaatkarlar ile köylüler ve çobanlar bu değişim döngüsünü kırmışlardır. Bu kırılma ile Müslüman kesimin askeriye ve bürokrasi içindeki konumu da değişmiş ve bu iki zümrenin sosyo-ekonomik ve siyasi-kültürel işlevleri yeniden tanımlanmak durumunda kalmıştır. Karpat'a göre bu yeniden tanımlamada ortaya çıkan boşluğu Müslüman orta sınıfın öncüleri olan Ayanlar doldurmuştur. Ona göre ayanların modernleşme sürecindeki merkezileşme çerçevesinde bir tehdit olarak görülüp bastırılması toplumsal değişimin yeniden bir dengeye kavuşmasını ve modernleşmenin başarılı olmasını engelleyen ana süreçtir. Karpat 1950 sorasında yaşanan toplumsal değişimleri de orta sınıfın yeniden doğuşu olarak görmektedir. Karpat başlangıçta Weberyen tezlerden hareket etmekte ancak zamanla bunları değiştirerek yeni analizler geliştirmektedir.

Karpat'ın Osmanlı toplum modelinde değişim dinamikleri ilgili perspektifini siyaset tarihçiliği şekillendirmiştir. Doktora tezini yazdığı zamanlarda Amerikan akademisinde egemen olan modernleşme teorilerini bir süre kullandıktan sonra bu teorilerdeki açıklama noksanlıklarını görerek

nüfus, göç ve kentleşme alanlarında ampirik çalışmalara yönelmiştir. Bu ampirik çalışmalarla bir yandan Ortadoğu toplumlarında sosyal değişimle ilgili teorilerdeki boşlukları doldurmaya çabalamış bir taraftan da alternatif açıklamalar geliştirmeye çalışmıştır. Özellikle metodolojik olarak tarihsel istatistiği kullanması aynı zamanda bunun mevcut toplumsal yapıdaki izdüşümlerinin peşinde olması, Karpat'ın eserlerini önemli birer katkıya dönüştürmektedir. Nihayetinde bağımsız bir teori geliştiremeye de Karpat, oluşturduğu geniş külliyyat dâhilinde modernleşme ve toplumsal yapıya dair kapsamlı bir analiz hattı meydana getirmiştir.

Modernleşmede Süreklilik ve İslam'ın Taşıyıcı Gücü

Karpat'ın modernleşme ile ilgili olarak ısrarla savunduğu temel fikir Osmanlı ile Türkiye Cumhuriyeti arasındaki sürekliliktir. Onun özellikle ilk yazılarını kaleme aldığı yıllarda bu süreç mutlak manada kesintili bir biçimde ele alınmaktadır. Hâlbuki Karpat, Türkiye Cumhuriyeti'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun kesintisiz bir devamı olduğunu düşünmektedir. Ona göre Cumhuriyet dönemi boyunca yaşanan bütün çatışma, çelişki ve yönelimler, Osmanlı döneminden miras olarak aktarılmıştır. Karpat bunu bir röportajında şöyle dile getirmektedir:

İttihat ve Terakki devrinde Gaziantep ve bölgesinde hakim olan ailelerin Cumhuriyet devrinde de hakim olduğunu görüyoruz. Halkı temsil eden aile var, devleti temsil eden aile var. Bu devleti temsil edenler sonradan mesela İttihat ve Terakki'nin öncüleri ve sonra Halk Partisi'nin öncüleri ve temsilcileri olmuş. (Karpat, 2003a, s. 404)

Ona göre Osmanlı'yla Cumhuriyet arasında olsa olsa bir siyasî rejim kopukluğu vardır. Ancak toplum ve kültür devam etmiştir (Karpat, 2003a, s. 404). Bu çerçevede Karpat, İslam'ın toplumsal konumunun bu sürekliliği sağlayan en önemli unsur olduğunu düşünmektedir. Karpat diğer modernleşme analizlerine göre dinin toplumsal yapıdaki birleştirici rolünü daha iyi kavramıştır. O, modernleşme politikalarının ve modernleşme analizlerinin en zayıf tarafının dini ihmal etmeleri olduğunu söyler. Zira, Cumhuriyet dönemi boyunca, laikliğin uygulanma biçimi ile bağıntılı olarak, Cumhuriyet elitlerinin çoğu, halkın ulusal kimliğinin en önemli ideolojik ögesi olan İslam dinini hesaba katmamışlardır. Bu çerçevede Karpat, "Türkiye'nin toplum olarak gücünü mahveden" (Kemal H. Karpat & Düzel, 2006) temel sorununun toplum ile devletin birbiriyle bağdaştırılamamasına sebep olan din-laiklik ayrımı olduğunu düşünmektedir. Oktik'in (Oktik, 2008, s. 8) belirttiği gibi Karpat İslam'ı hem toplumun bir kimliği hem de özünü kaybetmeden değişmesine yardım eden bir kurum olarak görmektedir. *İslam'ın*

Siyasallaşması adlı eserinde bu ilişkinin halen varlığını sürdürdüğünü iddia etmektedir (Kemal H. Karpat, 2009). Bu çerçevede onda bir Türk İslamı vurgusunu bulmak mümkündür. Görüldüğü gibi Karpat İslam'ın Osmanlı toplumu ve devamında modern Türkiye için ideolojik anlamını öne çıkaran bir bakış açısına sahiptir.

Modernleşmeyi ele alırken Karpat'ı başkalarından ayıran en önemli özellik onun dâhili dinamiklere vurgu yapmasıdır. Zira Orta Doğu'nun modernleşmesi hakkındaki çalışmaların çoğu genellikle dışarıdan Avrupa etkisine vurgu yapmakta, toplumların kendi dâhili şartlarından ötürü ortaya çıkan etkiye pek az yer vermektedirler. İçsel dinamiklere vurgu yapanlar da 19. yüzyıl Orta Doğu ve Balkan tarihlerini genellikle dogmatik ve ulusal perspektiflerden ele almaktadırlar. Neticesinde ona göre Osmanlı imparatorluğunun sosyal ve siyasal yapısındaki değişimler ve bu değişimlerin bölgede yeni doğan ulus devletler üzerindeki etkisi genellikle göz ardı edilmiş ve ideolojik ve ulusal önyargılar ekseninde yorumlanmıştır. Bu tür yorumlamalar sadece kültürel ve dini dünya görüşlerinden değil aynı zamanda Osmanlı sosyal tarihi hakkındaki bilgisizlikten de kaynaklanmaktadır. Her şeyden evvel Avrupa etkisinden önce de Osmanlı toplumunda çeşitli değişimler olduğu kabulü ile başlamak gerekmektedir. Avrupa etkisi olsa olsa bunu hızlandırmıştır (Kemal H. Karpat, 1972, s. 243). Karpat'a göre Osmanlı kültürel siteminin dönüşümü Batı'dan farklı bir biçimde ortaya çıkmıştır.

Dâhili Toplumsal Dinamikleri Hesaba Katmak

Karpat'ın Osmanlı toplum yapısı ve Türk modernleşmesine dair diğer bir temel hareket noktası bu meselenin sadece elitlerin konumları çerçevesinde ele alınamayacağıdır. Ona göre modernleşme sadece siyasi elitlerin kararları ile gerçekleşen devlet mekanizmasının farklılaşması olarak ele alınamaz. Zira toplumsal yapının geniş bağlamını teşkil eden sosyo-kültürel ve ekonomi-politik sistemin de değerlendirmeye dahil edilmesi gerekmektedir. Ona göre Osmanlı-Türk modernleşmesi dâhili ve harici etkenlerin altında değişik düzeylerde işleyen bir yapıda görülmek durumundadır. Bu çerçevede onun özellikle tabakalaşma sistemine ve 17. yüzyılın sonlarından itibaren başlayan ve modernleşme sürecinde hızlanan bu tabakalaşma sistemi içinde gerçekleşen değişimlere özel bir önem verdiğini görmekteyiz. Karpat'a göre "Osmanlı toplumsal düzeninin iki temel kurumundan biri, dini ve etnik sınırları aşan dört tabakalı (askerler, bürokratlar, zanaatkar ve tüccarlar ile reaya, yani üretici sınıflar) hiyerarşik toplumsal düzen, ikincisi ise millet sistemidir" (Karpat, 2008, ss. 12-13). Klasik dönemde

toplumsal dönüşüm güçleri sabit olduğu için bu dört zümrenin işlevleri etrafında şekillenen değişim öngörülebilir vaziyetteydi. Ancak 17. yüzyılın başlarında yeni değişim güçlerinin ortaya çıkması ile birlikte üçüncü (tüccarlar ve zanaatkarlar) ve dördüncü (köylüler ve çobanlar) zümre geleneksel öngörülebilir değişim döngüsünü kırdılar. Esasında bu yapısal değişim birinci (askeriye) ve ikinci (kalemiye/ilmiye) zümrenin sosyo-ekonomik temellerini sarstı ve siyasi-kültürel işlevlerini yeniden şekillendirdi. İşte bu yeni ortamda yeni toplumsal önderler olarak ayanlar meydana çıktı. Orta sınıfın Müslüman kesimini teşkil eden bu yeni zümrenin 18. ve 19. yüzyıllar boyunca işlev ve güçleri çeşitli değişimler gösterdi. 18. yüzyıl boyunca sosyo-ekonomik düzende yaşanan dönüşümler neticesinde yeni bir zümre olarak ortaya çıkan öndegelenleri ifade etmek üzere sıklıkla eşraf adlandırılması kullanılmaktadır. Ayan hükümet tarafından verilen bir unvan iken eşraf genellikle toplum tarafından atfedilen bir sosyal konumdur. Karpat, ayanların bürokratik düzen ve bu düzenin çatışan ideolojik grupları ile olan ilişkisinin 18. yüzyıl boyunca ve 19. yüzyılın başlarında Osmanlı toplumunun dâhili değişimin merkezi dinamiklerini teşkil ettiğini düşünür. Her iki grup da değişen yoğunluklarda harici etkilere maruzdurlar ve bu etkilere değişik düzeylerde tepkiler vermişlerdir. Bu durumla karşılaşan bir dizi denge üzerine bina edilmiş bulunan Osmanlı siyasi sistemi bir taraftan dağılırken diğer taraftan da yeni bir sisteme olan ihtiyacı üretmiştir. Esasın-da sistemin tehditleri cevaplama kabiliyeti sosyal yapının kültürel-dini hatlar boyunca yeni siyasi durumlara doğru evrilmesi ile birlikte işlemektedir.

Bu analiz çerçevesinde Karpat, Osmanlı devletinin dönüşümündeki yapısal değişimin tarihsel-işlevsel bir perspektif üzerine bina edildiğini belirtir. Ona göre bu süreçte özellikle Müslüman ve gayrimüslimler arasında tabakalaşmanın değişen biçimleri önemlidir. Ardından Osmanlı toplum yapısını -zümreleri ve bu zümrelerin işlevlerini- değiştiren sanayi devrimi sonrası Avrupa piyasası ile ilişkiler önem kazanmaktadır. Bu ilişkiler Osmanlı toplumunda yeni sosyo-ekonomik dinamiklerin ortaya çıkmasına ve bunların toplumsal yapıyı şekillendirmesine yol açmıştır. Üçüncü olarak ise bu iktisadi değişime işlevsel bir cevap oluşturmak üzere siyasi sistemin dönüşümü gerçekleşir. Böylece devletin yeni düzenleme işlevleri ortaya çıkar. Karpat Osmanlı toplumsal yapısının bütün bu sosyo-ekonomik hatlar (meslekler, mülkiyet örüntüleri, gelir düzeyleri ve kültürel-siyasi değerler) boyunca yaşanan değişimlerle yeni bir siyasal kadro ile şekillenen yeni bir siyasal sistemin ortaya çıkışı ile açıklanabileceğini belirtir.

Merkezleşme Olarak Modernleşme

Burada Karpat'ın Osmanlı toplum yapısı ve modernleşmeye dair bir başka temel varsayımı ortaya çıkmaktadır. Ona göre Osmanlı-Türk modernleşmesi onsekizinci yüzyılın ortalarından itibaren gerçekleşen daimi bir merkezleşme etrafında anlaşılabilir. Zira devletin içeride sosyo-ekonomik alanda yaşanan hızlı farklılaşmalar ve dışarıda güç kaybına karşı birincil tepkisi, merkezleşme kanalıyla bütünleşmeyi sağlama yönünde olmuştur. Bu merkezleşme sürecinde devletin harici baskılara yanıt verme ihtiyacı kadar -ki bu sıklıkla vurgulanmıştır- sosyo-ekonomik düzenin yeniden tanımlanması da önem arz etmektedir. Başka bir deyişle merkezleşmenin dahili ve harici motivasyonları mevcuttur.

Merkezleşmenin dahili motivasyonlarından birisi onyedinci yüzyıl boyunca güç kazanan ve ayaklanan ayan tehdidini ortadan kaldırmaktır. Karpat'a göre daha sonraki dönüşümleri ve sosyal yapıyı etkileyecek bir biçimde Devlet ayanları güçsüzleştirirken Rumeli ve Anadolu'da üst zümreden Müslümanların elindeki toprakları çoğunlukla gayrimüslimlere çiftlik olarak verdi. Ayanlara ve yeniçerilere karşı dolaylı olarak gayrimüslim grupları güçlendiren bu uygulama, ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı siyasal yapısını ciddi bir biçimde etkilemiştir. Buna karşın Osmanlı merkezi yeni bir askeri organizasyon ile denetimini sürdürmeye çabalamıştır. Merkezi bir devletin ortaya çıkışının ilk emarelerini bünyesinde taşıyan bu askeri oluşum yeni bir mali organizasyonu da beraberinde getirmiştir. Ayanların tasfiyesi ile sahipsiz kalmış olan tumarların gelirlerini ve yeni tür vergileri toplamak üzere oluşturulan mali örgütlenme yeni muhasebe yöntemlerini de beraberinde getirmiştir. Böylece III. Selim devrinde merkezi bürokratik örgütlenmenin ilk çekirdeği meydana çıkmıştır. Bu girişimler 1807 yeniçeri isyanı ve ardından gelen Rusçuk ayarı Alemdar Mustafa Paşa'nın sadrazamlığı ile sekteye uğrasa da 1826 sonrasında artık önü alnamaz bir değişimi meydana çıkarmıştır. Toplum adına konuşan ayanlar ve ulemanın ortadan kalkması ile kontrolden kurtulan Sultan mutlak bir güce kavuşmuştur. Karpat 1800'lerden başlayarak Türk modernleşmesinin toplumsal güçlerin dengeleyici etkisinden uzak bir merkezleşme ile ifade edilebileceğini düşünmektedir.

Karpat'ın bütün modernleşme analizini boydan boya kesen en önemli analiz onun orta sınıfın oluşumu çerçevesindeki çözümleridir. Klasik Osmanlı toplumsal düzeninde mevcut olan toplumsal zümreler onsekizinci yüzyıl boyunca yaşanan gerilimler ve ondokuzuncu yüzyılın başındaki merkezleşme girişimleri ile baştanbaşa değişmiş ve neticesinde ondokuzuncu yüzyılda yeni temeller üzerinden ortaya çıkan yeni bir Müslüman orta sınıf hem Osmanlı son dönemi modernleşme çabalarını hem de Cumhuriyet tarihindeki toplumsal değişim tecrübelerini şekillendiren ana unsur olmuş-

tur. Karpat değişik yerlerde Osmanlı'da bağımsız bir orta sınıfın meydana çık(a)mamasını el alır. Ona göre bir orta sınıfın oluşturulması Osmanlı'dan Cumhuriyet'e devreden en önemli gündemlerden biridir. Zira uzun vadede modernleşmenin sorunsuz bir biçimde gerçekleştirilmesi böyle bir sınıfın varlığına bağlıdır. Karpat, bütün Osmanlı tarihinde ancak nadir birkaç durumda "Müslüman bir tüccar ya da zanaatkarın yüksek bir göreve getirildiği ya da danışman olarak kullanıldığı[nı]" belirtir. Ona göre "yönetim tüccara, onun mesleki bilgisine ve bağlantılarına ihtiyaç duyar ancak ... onu iktidar ve etki dairesinin dışında tutar" (Karpat, 2008, s. 31). Bu tür bir sınıfın oluşma imkanı ayanlıkta mevcuttur. Ancak ayanlığın ortadan kaldırılması müstakil bir orta sınıfın oluşma imkanını yok etmiş; yerine devlete bağımlı bir orta sınıf meydana çıkmıştır.

Bu yerel orta sınıf ekonomik ve kültürel bakımdan çevresini etkisi altına almasına rağmen merkezî alanda siyasi gücü yoktu. I. Meşrutiyet bu orta sınıfın kısaca siyasi alanda sesini duyurmasına imkân vermiştir. Bu sınıfa muvazi (paralel) olarak gelişen entelektüel grup, 1908'de hürriyeti ideoloji olarak kullanarak sultan ve onun bürokrasisinin yerini almıştır. Hürriyet (dar bir çerçeve içinde) medenileşmek ve millileşmek (Türkleşmek) ve iktidarı elinde tutan grubun ideolojisi olmuştur. Ama 1908-18 yılları arası idarecilerin resmî görüşünü kabullenmeyen İslamcı, harsçı, sosyalist vs. gruplar da kendi görüşlerini ifade imkânını bulmuşlardır. (Kemal H. Karpat, 2010b)

Ona göre 1808 ile 1826 arasındaki bu dönemde yeni bir hükümet tipi ortaya çıkmıştır. Bu dönemde Yeniçeri Ocağı ve Ayanlık kaldırılmış, dolayısıyla buna bağlı olarak ulemanın da gücü ciddi bir biçimde azalmıştır. Böylece mülk sahibi yeni bir Müslüman orta sınıf toplumu şekillendirmeye başlamıştır. Karpat Ayanlığın ortadan kaldırılmasında uzun vadede Osmanlı toplumsal ve siyasal yapısını derinden etkileyen birkaç boyut tespit etmektedir. Evvela ayanların ortadan kalkması ile ona göre Osmanlı toplumunun dâhili dönüşüm dinamikleri sekteye uğramıştır. Toplumsal güçlerin siyasi merkeze etkisini azaltan bu gelişme ile yeni bir siyasal sistemin işlevsel bir biçimde ortaya çıkması engellenmiştir. 1808'de ayanların devlet ile giriştiği çaresiz pazarlık devamında bu güçlerin tamamen tasfiyesi ile neticelenmiştir. Bu anlaşmada ayanlar kendi toprakları üzerindeki haklarının korunması karşısında devletin merkezi otoritesine başkaldırmayı ve sultanın iktidarının devamını garanti etmekteydiler. Öte yandan idareleri altındaki köylüler ile hükümet görevlileri arasında vergiler ve idari yükümlülükler gibi resmi işlemlerde idari bir işlev üstlenmeyi isteyerek idari bir mekanizma olmayı talep etmekteydiler. Karpat'a göre ayanlar sonraki dönemde bürokrasi ile iktisadi zümreler arasındaki bu çatışmayı öngörmüşler ve gelmekte olan merkezi bürokrasi karşısında kendilerini

güçlendirmeyi arzu etmişlerdir. Karpat 1808 senedinin bir tarafta merkezleşmeyi arzulayan ve planlayan bürokrasi ile diğer tarafta adem-i merkezleşmeyi talep eden ayanların temsil ettiği iki farklı idare fikrini yansıttığını belirtir. Sened imzalandığında ayanlar kazanmış gibi görünse de devamında gelen siyasi modernleşme döneminde idari işlevlerin yeniden tanımlanması ile ayanların varlığı ve gücü tamamen ortadan kalkmıştır (Kemal H. Karpat, 1972, s. 254). Nihayetinde Rusya'ya karşı savaşta devreye alınan yeni modern silahların da yardımı ile ayanlar sindirilmiş; 1826'da Yeniçeri Ocağı kaldırılmış ve 1831'de tımar sistemi kaldırılarak sipahiler dört piyade bölüğüne dönüştürülmüştür. Sultan ayanların bütün topraklarına el koyarak kendi adamlarına pay etmiştir.

Karpat'a göre ayanların yerini ondokuzuncu yüzyılın sonuna doğru ciddi siyasi roller oynayacak olan zanaatkar, toprak sahibi ve değişik iktisadi mesleklerle ilgilenen yeni bir Müslüman orta sınıf aldı. Bu esasında Balkanlar'da en az altmış yıl önce gerçekleşen hadisenin bir tekrarı idi. Bu sınıfın iktisadi temeli toprağın mülkiyeti ve ekimi idi. Geçmişte hükümetin toplumu kontrol aracı iken şimdi tahıl fiyatları doğrudan hükümet tarafından belirlenemediği için toprağın ekimi bu gruplara iktisadi bir aktivite özerkliği vermekte idi. Böylece genişleyen bir biçimde batılı ekonomik sistemin, nakit ekonomisinin ve serbest pazar sisteminin Osmanlı toplumsal yapısına etkileri ortaya çıkmaktaydı. Ancak gerçek iktisadi güç halen daha çoğunlukla Rum, Ermeni ve Hıristiyan araplardan oluşan şehirli tüccar gruplarının elindeydi. Bu gruplar arasındaki çatışmalar 1840 sonrasında yaşanan sosyo-politik değişimleri şekillendirdi. Dahası, bürokrasinin hem bir siyasi güç olarak hem de düzenleyici idari bir aparat olarak etkisi yüzyılın başlarındakinden ciddi bir biçimde farklı neticeler doğurdu. Bu bağlamda evvela bürokrasi ile iktisadi sistem arasındaki ilişkiye bakılmalıdır. Mülk sahibi köylü ve zanaatkar gruplarının istikrarlı bir iktisadi yaşam için bürokrasi üzerinde baskı kurdukları görülmektedir. Buna mukabil bürokrasi, gelirleri kontrol etmek ve mevcut sosyo-ekonomik ilişkilere bir düzen getirmek üzere baskı kurmaktaydı. Örneğin 1831 nüfus sayımı hem askere alınabilecek kişileri belirlemek hem de mülkiyetin değişik biçimlerini tespit etmek gibi bir maksada sahipti. Bu bağlamda Karpat Osmanlı devletinde merkezleşme ve bürokratikleşmede bir dönüm noktası olarak Tanzimat Fermanı'nı almaktadır. Ona göre fermanda yer alan yaşam ve mülkiyet güvenliği esasında bürokrasinin ayanlarla çatışmasında kitleleri arkasına almak üzere attığı bir adımdır.

Ayanların bıraktığı boşluk güçlü bir iktisadi temele sahip olmasa da yeni bir orta sınıf tarafından dolduruldu. Karpat bu sınıfın temellerini onsekizinci yüzyılda yaşanan iktisadi yenilenmelere bağlar. Ona göre "Lale Devri" olarak bilinen dönemi sona erdiren ve daha sonra yönetici seçkin-

ler içindeki konum ve ağırlığını arttıran küçük tüccar ve esnaf başrolüdür (Karpat, 2008, s. 67). Bu sınıf Karpat'a göre "kapitalizme açılışı" engellese de ondokuzuncu yüzyılda yaşanan toplumsal değişimlerde önemli roller oynamıştır. Karpat'ın analizlerinde önemli bir yer tutan bu güçsüz orta sınıf sistem karşısında protestocu bir tavra sahipti. Özellikle 1858 tarihli arazi kanunnamesi ile toprak mülkiyeti elde eden Müslüman köylü yeni bir iktisadi ticari tarımsal aktiviteyi geliştirebilme imkanına sahip olmuştu. Karpat Avrupa pazarları ile gelişen ilişkilerde ilerideki bir Osmanlı kapitalizminin ilkel başlangıçlarını tespit etmektedir. Böylece ayanların kaldırılması üzerine bina edilen Müslüman Türk orta sınıf yeni bir tabakalaşmaya zemin hazırlamıştır. Bu ortamda ulema aileleri, küçük tüccarlar, toprak sahipleri ve hatta kırdaki yerleşik kabile reisleri toplumun yeni önderleri olarak ortaya çıktılar. Karpat, sosyal yapıdaki bu değişimin gittikçe Müslüman ve gayrimüslim tabakaların birbirinden kopmasına neden olduğunu düşünmektedir. Nihayetinde yeni ortaya çıkan bu orta sınıfın milliyetçi seküler bir karakter kazanması ona göre Türkiye Cumhuriyetini kuran sosyo-politik zemini oluşturmuştur.

Devlet ile Halkın Kopuşu

Karpat modernleşme sürecinde devlet ile halk arasında yaşanan kopukluğu da analiz etmektedir. Karpat'ın belki de en çok okunan çalışması aynı zamanda doktora çalışması olan *Türk Demokrasisi Tarihi*'dir. 1959'da yayımlanan bu eserinde Türk toplumunun değişme sürecini sosyolojik bir temelde inceleyerek, Türkiye'nin geleceğini tayin edecek ana gücün demokrasi olduğunu savunmaktadır. Onun bu eserde ifade ettiği fikirler dönemin gelişme ve demokratikleşme tartışmaları ile ilişkilidir. 1950'lerde ABD'de Orta Doğu toplumlarında toplumsal değişim ve modernleşme demokratikleşme çerçevesinde ele alınmaktadır. Nitekim kendisi bir röportajında 1960'lar boyunca New York Üniversitesinde gelişme teorileri dersi anlattığını ifade etmektedir. Bu röportajda Karpat, kendisinin başkalarının Batı dışı toplumlara dair uzaktan oluşturdukları bu teorileri anlatmaktan çok sıkıldığını ve Türkiye toplumuna dair birincil araştırmalar yapmaya başladığını anlatır (Karpat, 2003a, s. 404) Onun yukarıda özetlediğimiz fikirlerinin henüz oluşum döneminde olduğu bu dönemde Türkiye'de demokratikleşmeyi biraz da Menderes tecrübesi ışığında tarihsel bir perspektiften ele almaya çalışır. Daha sonra defaatle tekrarladığı üzere siyasetçiler toplumun değişim taleplerini anlamaya çabalarsa demokratikleşmenin de gerçekleşeceğini düşünür.

Bu çerçevede son olarak değişimin tarihsel boyutuna dair analizlerini

not etmek gerekir. Karpat Osmanlı toplumunun durağan bir toplum olduğunu kabul etmez. Ona göre her toplumda olduğu gibi Osmanlı toplumunda da değişme fikri mevcuttu (Karpat, 2003a, s. 405). Ona göre kendi sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel bağlamı içerisinde Osmanlı toplumunu idare eden elitler değişerek aynı kalma prensibini benimsemişlerdi. Sorun, bu değişimin kendi içsel dinamikleri çerçevesinde gerçekleşmediği noktada, toplumsal yapı kendisini yeniden üretilmediğinde ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla Karpat kendisinin de yakından tanıdığı ve belirli boyutlarıyla içinde yer aldığı modernleşme literatüründe olduğu gibi Osmanlı toplumunu modern öncesi durağan bir yapı olarak ele almaz; hatta tam aksine pek çok boyutuyla modern dönemi şekillendiren çeşitli toplumsal değişimlerin gerçekleştiğini göstermeye çalışır.

Sonuç: Karpat'ın Osmanlı Toplum Modeline ve Modernleşmeye Bakışı

Girişte de belirtildiği üzere Kemal Karpat gibi uzun bir yazı hayatına ve çeşitli ilgilere sahip ve velud bir ismin tüm birikimini kuşatacak analizleri böylesi kısa bir yazıda yapmak imkânsızdır. Ancak bu yazı onun dağınık gibi görünen akademik ilgilerinin arkasında yatan temel bir motifin bulunduğu iddia etmektedir. Bu çerçevede Karpat'ın temel meselesinin Osmanlı toplum modelinin kendi özellikleri nispetinde açıklanması ve bu modelin değişim dinamiklerinin ortaya konulması olduğunu söyleyebiliriz. Bu yazıda özetlendiği üzere Karpat'ın temel ayırt edici vasfı Osmanlı toplum modelinin İslam'la şekillenen bir siyasal felsefe ile yoğrulmuş orijinal bir yapı arz ettiğinin farkına varmasıdır. Ayrıca bu toplumsal yapının çökmeye yazgılı bir durağanlıktan ziyade ileriye doğru dinamik bir şekilde hareket eden bir devingenlik gösterdiğini ortaya koyması bakımından da bu analizler önemlidir. Genel olarak Osmanlı devleti ve toplumu açıklanırken modern topluma nispetle hep bir nakısalıklar zinciri zikredilmektedir. Halbuki tam aksine Karpat'ın (2015b) *Osmanlı ve Dünya: Osmanlı Devleti ve Dünya Tarihindeki Yeri* isimli derlemesinin girişinde belirttiği gibi Osmanlı tarihi anlaşılmadan dünya tarihi yazılamaz.

Bu çerçevede Karpat'ın Osmanlı toplumsal yapısı ve modernleşmesi ile ilgili temel görüşlerini ve katkılarını şu şekilde sıralayabiliriz:

- (i) Karpat, Osmanlı toplum modeline dair çalışmalarını salt metinsel bir analizle değil, ampirik verilere dayalı bir şekilde gerçekleştirmektedir.
- (ii) Osmanlı ile Türkiye Cumhuriyeti arasındaki kopukluğa temelde itiraz etmekte ve sürekliliğe vurgu yapmaktadır. Buna göre Osmanlı'dan Cumhuriyete sadece bazı kurumlar değil aynı zamanda bir zihniyet,

sosyal yapı, ilişkiler ve hatta sorunlar kalmıştır. Bu sebeple bugünkü meseleleri anlamak için Osmanlı geçmişinden ders almak gerekir.

- (iii) Bu çerçevede Karpat'a göre İslam, Osmanlı toplumu için merkezidir. Ancak aynı zamanda modern Türkiye'nin kimliğinin oluşumu için de zannedildiğinden daha fazla merkezdedir. Ona göre İslam, modernleşmeyi besleyebilecek unsurları bünyesinde barındırmaktadır. Ancak bunların açığa çıkarılması gerekir.
- (iv) Karpat, döneminde çok yaygın olduğu üzere Osmanlı toplum modelini yalnız karşılaştırmalar ile şekillenen bir biçimde ele almaz. Benzer şekilde modernleşmenin de salt harici etkilere dayalı olarak anlaşılamayacağını düşünmektedir. Ona göre hem Osmanlı toplum modeli hem de bu modeldeki değişimler ancak dâhili dinamikleri merkeze alan bir analiz ile anlaşılabilir.
- (v) Bu dâhili dinamikler çerçevesinde Osmanlı toplumunu sadece yukarıdan aşağıya siyasi elitler tarafından şekillendirilen pasif bir yapı olarak değil aynı zamanda sosyo-kültürel ve ekonomi-politik çevre unsurlarının da etkisi ile aşağıdan yukarıya doğru da bir değişim dinamiğini içeren karmaşık bir sistem olarak görmektedir. Özellikle demografik ve mesleki dinamikler bu hareketliliği anlamak bakımından önemlidir.
- (vi) Bu minvalde Karpat'ın Osmanlı toplum modelinin anlaşılmasına en önemli katkısı demografik unsurların rolüne yaptığı vurgudur. Ona göre Osmanlı devleti kurulduğu günden itibaren göç ile şekillenen bir toplumsal yapıya sahiptir ve bu dinamikler modern zamanlarda da toplumsal yapının şekillenmesinde önemli etkiler oluşturmuştur. Osmanlı'dan türeyen tüm uluslaşma deneyimleri ona göre göç olgusu ihmal edilerek ele alınamaz.
- (vii) Sadece dış göçler değil aynı zamanda cumhuriyet döneminde özellikle 1950'lerden itibaren iç göç de Türkiye'de toplumsal yapının değişiminde önemli bir unsuru oluşturmaktadır. Bu çerçevede Karpat gerçekleştirdiği gecekondular incelemesi çerçevesinde Türkiye'de kentleşme etrafında oluşan toplumsal değişim dinamiklerini ele almaktadır.
- (viii) Bu bağlamda toplumsal yapı analizinde Karpat, tabakalaşma sistemindeki değişimleri merkeze almakta; özellikle orta sınıfın oluşum ve dönüşümüne özel bir yer vermektedir. Ona göre Osmanlı toplumsal sisteminin onsekizinci ve ondokuzuncu yüzyıllarda yaşadığı dönüşümler eşliğinde bağımsız bir orta sınıfın gelişmemesinin (devlet kontrolünde bir milli burjuvazinin oluşumunun) uzun vadeli neticeleri toplumsal değişim açısından önemlidir.

(ix) Karpat'a göre Osmanlı-Türk modernleşmesi daimi bir merkezileşme çerçevesinde ele alınabilir. Modernleşme ile karar alma ve yönetme mekanizmalarının oluşturduğu güç tekelleşmesi bağımsız bir orta sınıfın oluşumu ile dengelenemediği için bürokrasi rakipsiz bir siyasi güç haline gelmiştir. Karpat'a göre uluslaşma deneyimi ve kimlik homojenizasyonu ile de yakından ilişkili olan bu süreç şekil değiştirerek de olsa (Osmanlı bakiyesi tüm toplumlarda) halen devam etmektedir.

Karpat'ın Osmanlı toplum modeline ve modernleşmesine yaklaşımı kendi çağdaşlarıyla karşılaştırıldığında hem tarihsel hem de ampirik açılarından daha kapsayıcı görünmektedir. Bu bağlamda Karpat'ı ayıran en önemli tarafı tarihsel çalışmalarını ampirik boyutla destekliyor olması, aynı zamanda buradan elde ettiği perspektifle güncel toplumsal meseleleri analiz etmesidir. Onun bu bakışı aslında Osmanlı toplum yapısına ve modernleşmesinin ideolojik olmayan gerçekçi bir analizinin başlangıçlarını teşkil eder. Ancak onun çalışmalarının ihmal edilmesi Osmanlı toplum yapısına ve modernleşmesine dair farklı bakış açısının oluşumunu da sekteye uğratmıştır. Aslında Karpat'ın başlattığı noktadan devam ederek Osmanlı toplum modelinin özgün yapısını tespit etmeye ve bu yapının modernleşme sürecinde nasıl değiştiğini ortaya koymaya ihtiyacımız bulunmaktadır. Böylece bugünkü sosyal meseleleri de daha bütünlüklü bir biçimde ele alma imkanı olabilir.

Kaynaklar

- Durukan, K. (2014a). Kemal Haşim Karpat'ın kitapları ve makaleleri hakkında bir not. İçinde K. Durukan, R. W. Zens, & A. Zorlu Durukan (Ed.), İ. Güzel (Çev.), Karpat: koca bir çınar (ss. 371-382). İstanbul: Alfa.
- Durukan, K. (2014b). Sevgili hocama. İçinde K. Durukan, R. W. Zens, & A. Zorlu Durukan (Ed.), İ. Güzel (Çev.), Karpat: koca bir çınar (s. 7). İstanbul: Alfa.
- Durukan, K. (2014c). Türkçe basıma önsöz. İçinde K. Durukan, R. W. Zens, & A. Zorlu Durukan (Ed.), İ. Güzel (Çev.), Karpat: koca bir çınar (ss. 11-12). İstanbul: Alfa.
- Heper, M. (2010). Türkiye'de devlet geleneği. (N. Soyank & Z. Öztürk, Çev.) (3. bsk). İstanbul: Doğu Batı Yayınları.
- İnalçık, H. (1994). Sultanizm üzerine yorumlar: Max Weber'in Osmanlı siyasal sistemi tiplemesi. Toplum ve Ekonomi, (7), 5-26.
- Karpat, K. (2004). Studies on Turkish politics and society: selected articles and essays. Leiden: Brill.
- Karpat, Kemal H. (1957). The transition of Turkey's political regime to a multi-party system (Doktora Tezi). New York University.

- Karpat, Kemal H. (1959). Turkey's politics: the transition to a multi-party system. Princeton: Princeton University Press.
- Karpat, Kemal H. (1967). Türk demokrasi tarihi: sosyal, ekonomik, kültürel temeller. İstanbul: İstanbul Matbaası.
- Karpat, Kemal H. (1972). The transformation of the Ottoman State, 1789-1908. International Journal of Middle East Studies, 3, 243-281.
- Karpat, Kemal H. (1976). The gecekondu: rural migration and urbanization. Cambridge: Cambridge University Press.
- Karpat, Kemal H. (2001). The politicization of Islam: reconstructing identity, state, faith, and community in the late Ottoman State. New York: Oxford University Press.
- Karpat, Kemal H. (2002). Studies on Ottoman social and political history: selected articles and essays. Leiden: Brill.
- Karpat, Kemal H. (2003a). Kemal Karpat ile siyaset tarihi üzerine. Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, 1(2 (Türk Siyaset Tarihi-Tanzimat'a Kadar)), 99-422.
- Karpat, Kemal H. (2003b). Türkiye'de toplumsal dönüşüm: kırsal göç, gecekondu ve kentleşme (1. bsk). Ankara: İmge Kitabevi.
- Karpat, Kemal H. (2004). Balkanlar'da Osmanlı mirası ve ulusçuluk. Ankara: İmge Kitabevi.
- Karpat, Kemal H. (2008). Osmanlı modernleşmesi: toplum, kurumsal değişim ve nüfus (2. bsk). Ankara: İmge Kitabevi.
- Karpat, Kemal H. (2009). İslam'ın siyasallaşması. (Ş. Yalçın, Çev.) (3. bsk). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Karpat, Kemal H. (2010). Dağı delen ırmak: Kemal H. Karpat kitabı. (E. Tanrıyar, Çev.). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Karpat, Kemal H. (2010a). Osmanlı nüfusu (1830-1914): demografik ve sosyal özellikleri (1. bsk). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Karpat, Kemal H. (2010b, Eylül 25). Edebiyat ve toplum eleştirisine cevap-1. Zaman Gazetesi.
- Karpat, Kemal H. (2013a). Ortadoğu'da millet, milliyet ve milliyetçilik: Osmanlı'dan günümüze. (R. Boztemur, Çev.). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Karpat, Kemal H. (2013b). Osmanlı'dan günümüze etnik yapılanma ve göçler. (B. Tırnakçı, Çev.). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Karpat, Kemal H. (2015a). Bir ömrün insanları: Türkiye'den ve dünyadan portreler.
- Karpat, Kemal H. (2015b). Giriş. İçinde Kemal H. Karpat (Ed.), M. Armağan (Çev.), Osmanlı ve dünya: Osmanlı devleti ve dünya tarihindeki yeri (ss. 17-34). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Karpat, Kemal H. (2017). Osmanlı'da milliyetçiliğin toplumsal temelleri. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Karpat, Kemal H., & Düzel, N. (2006, Aralık 4). Şeriat Türkiye'de ancak darbeyle iktidara gelebilir [Radikal Gazetesi]. Geliş tarihi gönderen <http://www.radikal.com.tr>

- Karpat, Kemal Haşim. (1973). *An Inquiry into the social foundations of nationalism in the Ottoman state: from social estates to classes, from millets to nations*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Keleş, R. (1978). Kemal H. Karpat, *The gecekondü: rural migration and urbanization*. Pp. 291. *International Journal of Middle East Studies*, 9(3), 420-422.
- Küçükömer, İ. (1994a). *Düzenin yabancılaşması*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Küçükömer, İ. (1994b). *Sivil toplum yazıları*. Çağaloğlu, İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Mardin, Ş. (1973). *Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics?* *Daedalus*, 102(1, Post-Traditional Societies), 169-190.
- Mardin, Ş. (1983). *Tabakalaşmanın Tarihsel Belirleyicileri: Türkiye’de toplumsal sınıf ve sınıf bilinci*. İçinde S. Hilav (Ed.), N. Yavuz (Çev.), *Yazko Felsefe Yazıları* 5 (ss. 5-33). İstanbul: Yazko.
- Mardin, Ş. (2008). *Din ve ideoloji* (17. bsk). İstanbul: İletişim.
- Oktik, N. (2008). Kemal Haşim Karpat. İçinde M. Ç. Özdemir (Ed.), *Türkiye’de Sosyoloji İsimler* (C. 2, ss. 1-11). Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Sunar, L. (2014a). *Türkiye’de sosyal bilimlerde toplumsal değişim*. *Sosyoloji Dergisi*, 3. Dizi(29), 83-116.
- Sunar, L. (2014b). *Türkiye’de toplumsal değişim çalışmalarının kuramsal temelleri yeni bir tasnif denemesi*. *Sosyoloji Divanı*, (4), 167-186.
- Toygar, E. (2013). *Kemal H. Karpat’a göre Türkiye’de modernleşme ve demokrasi sorunları* (Yüksek Lisans Tezi). Afyon Kocatepe Üniversitesi.
- Yetim, F. (2017). *Osmanlı modernleşme tarihçisi Kemal Karpat*. İçinde A. Şimşek (Ed.), *Yaşayan Türk Tarihçileri* (ss. 135-148). Ankara: Pegem Akademi.

Hocasının İzinde: Ahmet Refik Altınay ve Reşat Ekrem Koçu

Turgay Ovalı*

Ahmet Refik Altınay ve Reşat Ekrem Koçu, Osmanlı tarih yazımında pek fazla dile getirilmeyen fakat etkileri itibariyle geniş halk kitlelerine hitap edebilmeyi başarabilmiş son derece renkli ve çalışkan iki tarihçimizdir. Arşivlerde saklı duran bilgileri araştırıp ortaya çıkaran ve bunları herkesin anlayabileceği şekilde sunmayı başarabilen, böylelikle yazdıkları eserlerin oldukça geniş bir okuyucu kitlesine ulaşmış tarihçilerin başında gelmektedirler. Tarihin edebi bir formda sunulması fikri elbette mitolojiye kadar dayanmaktadır ve birçok tarihi roman yazarı bulunmaktadır. Bununla birlikte, tarihi romanların kahir ekseriyeti tarihi gerçekliklerden hareketle ancak onları kurguya boyun eğdirecek şekilde saptırarak sunan edebiyatçıların elinden çıkmaktadır. Altınay ve Koçu’nun bunlardan farkı birer tarihçi olmaları, dolayısıyla tarih ilminin gerektirdiği bilimsellik ilkesinden taviz vermeden eserlerini ortaya koymalarıdır. Bu yönleriyle tarihçiliği tekdüze anlatımından kurtararak formel metinlere boğulmuş bir olgu olmaktan çıkarmışlar, tarihi olayları heyecanla, akıcı ve açık bir edebiyat diliyle aktararak halkın istifadesine sunmayı başarabilmişlerdir.

Osmanlı tarihinin popüler hale gelmesinde en başta “Tarihi Sevdiren Adam” unvanını hak etmiş olan Ahmet Refik Altınay’ın, daha sonra da bir dönem onun asistanlığını yapmış olan Reşat Ekrem Koçu’nun rolleri büyüktür. Reşat Ekrem’in tarihçiliğinde ve tarihi herkesin keyifle okuyup anlayabileceği edebi bir formda aktarma kabiliyetinde hocasının rolü oldukça

* Arş. Gör., İstanbul Medeniyet Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü.